

UOT 37.01

Rəqsanə Mahir qızı Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ XƏRİTƏ İLƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Рақсана Махир гызы Гасымова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ С КАРТАМИ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Raksana Mahir Gasimova
Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZATION OF WORK WITH MAPS ON HISTORY LESSONS

Xülasə: Məqalədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılıb, tarix dərslərində xəritə ilə işin təşkilinin forma və metodları işlənib. Problemin işlənmə səviyyəsinə münasibət bildirilib. Xəritə ilə işin səmərəli təşkilinin təlimin keyfiyyətinə təsiri əsaslandırılıb.

Açar sözlər: *tarix dərsləri, xəritə, zaman, lokallaşdırma, əyanilik, mənimsəmə*

Резюме: В статье обоснована актуальность темы, формы и методы организации работы с картами на уроках истории. Было выражено отношение к уровню развития проблемы. Была подтверждена эффективность работы с картой по качеству обучения.

Ключевые слова: *уроки истории, карты, время, место, локализация, наглядность, усваивание*

Summary: The article deals with the actuality of topic and also the methods and forms of working with the map at history lessons. The level of the problems development was expressed there. The affection of the useful working with the map to the training quality was proved.

Key words: *history lessons, map, time, space, localization, visibility, assimilate*

Tarixi hadisələr nəinki zaman, həm də məkan daxilində baş verir. A.İ. Strajev yazmışdır: “Zaman və məkan daxilində yerləşmiş tarixi hadisə bizim üçün real məzmunundan məhrum olmuş, tarixi gerçəkliyi əks etdirməyən yalnız boş bir abstraksiyadır”.

Şagirdlərdə təsəvvür anlayışların, bilavasitə öyrənilən hadisələrin qavranması və ya onların təsvir edilməsi yolu ilə formalaşmasına zəmin yaradan tədris əyani tədris adlanır. Əyani tədris prosesi tarix dərslərində xüsusi rol oynayır. Şagirdlər keçmiş hadisələri bilavasitə qavramaq imkanından məhrumdurlar. Tarixi hadisələr təkrar olunmazdır. Bu səbəbdən də tarixi biliklərin zəruri mənbəyi qismində müxtəlif əyani vasitələr çıxış edir. Əyani tədris keçmişin qavranılması zamanı yalnız hisslər dairəsini deyil, həm də təfəkkür sahəsini əhatə edir və bir sıra funksiyaları yerinə yetirir.

Əyani vasitələrin köməyi ilə şagirdlərin təsəvvüründə, ilk növbədə, tarixi keçmişin mötəbər və əyani obrazları yaranır. Əyani tədris vasitələri şagirdlərin təsəvvüründə tarixi faktları konkretləşdirməklə, keçmişin müasirləşməsinin qarşısını almış olurlar. Əyanilik tarixi hadisələrin mahiyyətini açıqlayır, əsas tarixi anlayışları və qanunauyğunluqları formalaşdırır, onların şagirdlər tərəfindən dərinlən qavranılmasını təmin edir. Məsələn, orta əsr sənətkarının emalatxanasında çəkilmiş şəklin ingilis manufakturasında hazırlanmış şəkillə müqayisəsi kустar və manufaktura istehsalında mövcud olan əhəmiyyətli fərqləri göstərir, kapitalist müəssisələrinin üstünlüklərini anlamağa və əməyin məhsuldarlığının artırılması üçün tələb olunan ilkin şərtləri müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Əyani tədris vasitələri şagirdlərə emosional təsir göstərir. Qulların mədənlərdə, daş

karxanalarında gərgin əməyini, qladiatorların döyüşlərini, Spartak üsyanının yatırılmasından sonra qulların Appiy yolu boyu asılmasını qabarıq şəkildə əks etdirən şəkillər qullara münasibətdə şəfqət hissləri, onların zülmkarlarına, yəni quldarlara qarşı isə nifrət hissləri oyatmış olurlar. Qarabağ müharibəsinə aid fotosəkillər azərbaycanlı əsgərlərin mərdliyini və yenilməzliyini ehtiva edir. Xalqımızın bugünkü quruculuq fəaliyyətini əks etdirən müxtəlif şəkillər, foto və kino materiallar, müasirlərimizə əmək qəhrəmanlığını, onun gözəlliyini, əhəmiyyətini dərk etməyə kömək edir, insanlarda əməyə hörmət hissləri aşılayırlar. Əyani tədris şagirdlərdə həm də estetik dünyagörüş formalaşdırır, incəsənət əsərlərinin ideya-mənəvi məzmununun bədii üstünlükləri, müəlliflərin ustalığını görməyə yönəldir, gözəllikdən həzz alma zərurətini doğurur. Əyani tədris şagirdlərin müşahidə etmək qabiliyyətini, təsəvvürünü və nitqini inkişaf etdirir, tarixi keçmişə olan marağı müntəzəm surətdə dəstəkləyir. Tədris prosesində müxtəlif əyani vəsaitlərdən istifadə olunur.

Tarixçi metodistlərin tədqiqatlarına əsasən əyani tədris vasitələri üç qrupa bölünür: predmet əyaniliyi, təsvir və şərti-qrafik vasitələr. A.A. Vaqin, həmçinin, daxili əyaniliyi qeyd edir. Müəllif daxili əyanilik dedikdə tədris fəaliyyəti prosesində şagirdlərin idrakında artıq formalaşmış real əşyaların və ətraf mühit hadisələrinin müstəqil müşahidəsi yolu ilə qavranılan hazır obrazlara istinadın edilməsini nəzərdə tutur. Lakin hər bir şagirdə bu təsəvvürlər fərdi olmaqla, onun həyat təcrübəsindən və bacarıqlarından asılıdır. Şagirdin xəyalında canlanan keçmişin fraqmentləri özündə müasirləşmə elementlərini cəmləşdirməklə, əksər hallarda qeyri-dəqiqliklə xarakterizə olurlar. Tədris prosesində predmet, təsviri və şərti-qrafik əyanilik vasitələrindən istifadə edilməsi bu cür çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına zəmin yaratmış olurlar.

Əksər hallarda tarixi hadisələr yalnız müəyyən məkan şərtləri ilə əlaqədar olaraq düzgün başa düşülə bilər. Şagirdlərdə tarixi hadisələrin baş verdiyi yer haqqında düzgün təsəvvür yaradılmasının, hadisələrin zaman daxilində inkişaf etməsi haqqında təsəvvür hasil edilməsindən heç də az əhəmiyyəti yoxdur. “Ərazi bütün tarixi hadisələr üçün meydandır və yer şəraiti çox vaxt hadisələrin konkret gedişini müəy-

yən edir. Bu şərti bilmək bir sıra hallarda tarixi hadisələrin izahına kömək edir. Tarixi hadisələrin müəyyən bir yerə aid edilməsi onların lokallaşdırılması (məhdudlaşdırılması) adlanır. Lokallaşdırma əyani vasitələrin - tarix xəritələrinin və sxematik planların (hərbi əməliyyatların və i.a.) köməyi ilə əldə edilir. Yeri xarakterizə etmək üçün rəsmlərdən, qravuralardan, fotosəkillərdən istifadə olunur”.

Coğrafi mühitin sürətləndirici və ya ləngidici təsiri tarix müəllimi tərəfindən həmin mühitə böyük diqqət yetirilməsini tələb edir. Həm də məktəbdə tarix dərsi üçün məsələnin başqa tərəfinin: müəyyən, konkret məkan daxilində genişlənən tarixi hadisələrin konkret gedişinə coğrafi şəraitin təsirinin, coğrafi mühitlə əlaqədar olaraq hadisələrin fərdi simasının da əhəmiyyəti vardır. Bu təsir və əhəmiyyət məlum faktdır. Yunanıstanın coğrafi mövqeyini, onun sahil xəttinin girintili-çıxıntılılığını, Egey dənizi adalarının çoxluğunu nəzərə almadan qədim yunan koloniyalarının genişlənməsini başa düşmək olmaz; Yunan-İran müharibələrinin konkret gedişini, xüsusən Kserksin qoşunlarının məhz Fərmopil keçidindən basqın etməsini, “qədimdə Orta Yunanıstana gedən yeganə şimali yolun məhz oradan keçdiyini “xatırlamadan aydınlaşdırmaq olmaz.

Dərslərdə xəritədən təkə tarixi hadisələrin lokallaşdırılması, bu hadisələrin inkişaf etdiyi coğrafi mühit haqqında təsəvvür yaratmaq üçün istifadə edilmir. Xəritə elə bir əyani vəsaitdir ki, o, tarix materialını başa düşməyə, tarixi hadisələrin gedişini anlamağa, tarixi əlaqələri və qanunauyğunluqları açıb göstərməyə kömək edir. “Tarix materialının nəinki şərh, həm də onun təhlili və ümumiləşdirməsi gedişində istifadə olunan xəritə tarixi hadisələri aydınlaşdırmaq işinə də xidmət edir.

1. Biz xəritənin köməyi ilə tarixi əlaqələri, xüsusən səbəbiyyət əlaqələrini əyani surətdə açıb göstəririk.

2. Xəritə hətta tarixi öyrənməyin ilk pillələrində, öyrənilmiş materialın şagirdlər tərəfindən təhlil edilib ümumiləşdirilməsi işində kömək edir və şagirdləri tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını açıb göstərməyə yaxınlaşdırır. Məsələn, qədim dünya tarixi dərslərindəki “6 min il bundan əvvəl insanların məskən saldığı yerlər” xəritəsi aşağıdakı suallara cavab verməyə kö-

mək edir. Misirin, Mesopatamiyanın, Hindistanın və Çinin təbiətində nə kimi oxşarlıqlar var idi? Həmçinin də belə bir mühüm qanunauyğunluğunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Şərq yarımkürəsində ən qədim əkinçilik ocaqları böyük çayların vadilərində meydana gəlmiş, ən qədim quldar dövlətlər buradaca yaranmışdır”.

Biz qədim dünya və orta əsrlər tarixini öyrənərkən coğrafi şəraitlə əhalinin məşğuliyyəti arasındakı əlaqəni şagirdlərə açıb göstərmək, xalqların tarixi inkişafına coğrafi mühitin sürətləndirici və ya ləngidici təsirini göstərmək imkanına maliklik. Məsələn, qədim Yunanıstanın xəritəsi qədim yunanlarda dənizçiliyin erkən inkişafını izah etməyə kömək edər. Uzaq keçmişdə kompası tanımırdılar və çox az adam kiçik gəmilərdə açıq dənizə çıxmağa cürət edirdi. Lakin Yunanıstanın sahillərində dəniz “açıq” deyildi. Yunan doğma sahiləndən yaxınlıqdakı adaların üfüqdə ümumi şəklini görür və öz gəmisini adalara tərəf cürətlə aparırdı. Yaxındakı adaların arxasından isə o biriləri görünürdü. Beləliklə, yunanlar adadan adaya gedərək, doğma sahillərdən getdikcə daha cürətlə və daha uzağa getməyi öyrəndilər. Kiçik Asiyanın sahillərinə gəlib çatdılar, orada öz koloniyalarını təsis etdilər. Beləliklə, Yunanıstanın təbiəti özü dənizçiliyin inkişafını asanlaşdırdı.

Yuxarı siniflərdə xəritənin coğrafiyaya aid rəsmlər və ya yerin bədii təsvirinin oxunması ilə əlaqələndirmək üsulları artıq özünü doğrultmur. Məsələn, VII sinifdə monqol çöllərini xarakterizə etmək üçün xəritəyə əl atmağa ehtiyac yoxdur. Artıq bu yaşda olan şagirdlərin Monqolustanın quru çöllərinin, Orta Asiya düzənliklərinin, Qafqaz dağlarının və s. necə olması haqqında kifayət qədər dəqiq təsəvvürü vardır. Lakin xəritə üzrə işin gedişində real coğrafi şəraiti xatırlatmaq lazımdır”. Tarixi mənzərə haqqında, yəni öyrənilən dövrdə həmin yerin tarixi xüsusiyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq bundan daha vacibdir.

XV-XVI əsrlərdə Moskva dövlətinin cənub sərhəd xəttini təsvir etmək üçün müəllim zəruri didaktik materiallara müraciət etməlidir. Bu baxımdan müəllim tanınmış rus tarixçisinin əsərlərinə istinad edərək deyir: “Rusiya imperiyasının iqtisadi inkişafından danışarkən qeyd edir ki, Orlov, Voronej, Tambov quberniyalarının xeyli ərazisi o zaman xam torpaq idi, qara-

torpaq cənubda (Novorassiyada) əl dəyməmiş ağotlu çöllər yatıb qalmışdı, bu torpaqlar məskunlaşmağa və şumlanmağa yalnız XVIII əsrin sonunda Krım birləşdirildikdən sonra başlandı”.

Tarix dərslərində xəritə ilə müntəzəm olaraq işləmək üçün hazırda bütün imkanlar vardır. VI-XI siniflərdə məktəb proqramının bütün bölmələri divarda tarix xəritələri və atlaslarla tamamilə təmin edilmişdir. Rəngli xəritələr albomundan əlavə, tarix dərslərinin mətnində çoxlu xəritə vardır.

Coğrafiya xəritəsindən fərqli olaraq tarix xəritəsində çox az fiziki-coğrafi məlumat (dənizlərin, göllərin, çayların təsviri) vardır; onda başlıca dağ silsilələri və seyrək dərəcə toru yalnız səthi qeyd edilmişdir. Amma şagirdlər tarix xəritəsində qəbilə və xalqların məskən salmasını, dövlətlərin sərhədlərini, şəhərləri və ticarət yollarını, şərti işarələrlə göstərilmiş döyüş, üsyan yerlərini, yürüşlərin istiqamətini və öyrənilən dövrə aid hadisələr haqqında digər məlumatlar tapırlar. “Tarix xəritəsindəki qeydlər onun yükünü təşkil edir. Yuxarı siniflərdə iş üçün ayrılmış xəritələrdə də həddindən artıq yük tarix xəritəsinin çətin araşdırılan, az əyani bir xəritə edərdi. Bununla belə məktəb tarix xəritələrinin yükü, adətən, dərslərin məzmununda nəzərdə tutulandan bir qədər çoxdur.

Bu, tarixi keçmişə daha təfəssilatı ilə öyrənərkən dərsmək işində xəritədən istifadə etməyə, həm də müəllimin dərstdəki nağılının dərslərin çərçivəsindən kənara çıxdığı çox hallarda xəritəyə istinad etməyə imkan verir. Rəngli tarix xəritəsinin mənimsənilməsi həm də rənglərin müvəffəqiyyətlə seçilməsi, xəritədə rəngli ləkələrin bölüşdürülməsi və poliqrafiya cəhətdən yaxşı hazırlanması sayəsində olduqca asanlaşır”.

A.İ. Strajev yazır: “Xəritəni bilmək - bu nəinki onun şərti punktuasiyasını (işarələrini), onun simvolik mənasını, şəhərlərini, sərhədlərini, çaylarını və s. bilmək, həm də bu şərti işarələr arxasındakı canlı tarixi həqiqəti, iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni qarşılıqlı münasibətlərin mürəkkəbliyini görmək deməkdir. Şagirdləri tarix xəritəsini tarix kitabını oxuyan kimi “oxumağa” öyrətməli, tarix xəritəsi ilə işləməyə başlayan tarix müəllimi, bax, bu vəzifəni rəhbər tutmalıdır”.

Beləliklə, şagirdlərin tarix xəritəsinə dair müstəqil işi qrafik xarakterli tapşırıqların yerinə

yetirilməsi ilə qətiyyənlə məcburi surətdə bağlı deyildir. Xəritə üzrə işin əsas məqsədi şagirdlərə xəritəni oxuyub başa düşərək, ondan dərk edici material əldə etməyi öyrətməkdən ibarətdir. Buna görə şagirdlərin xəritəyə dair müstəqil işinin əsas məzmununu onun dərk edilməsindən, xəritə üzrə ev tapşırığının forması isə iki xəritəni müqayisə etmək, dərslərdəki və ya tarix atlasındakı ümumi və mövzu xəritəsini təhlil etmək yolu ilə, təsvir və ya daha yaxşı təhlil xarakterli şifahi işin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan tapşırıqdan ibarətdir. Atlasla dair müstəqil iş üçün idrakı tapşırıqları xüsusilə maraqlı ola bilər.

Atlasla iş metodik ədəbiyyatda işıqlandırılmamışdır. Halbuki bir sıra məktəblərdə atlasla müntəzəm iş aparılır. Məktəb 12-15 nüsxə atlas (iki şagirdə bir atlas) alır; onlar tarix kabinetində saxlanılır və tarix dərslərində ümumi iş üçün istifadə olunur. Şagirdlər atlasla dair ev tapşırığını yerinə yetirmək üçün tarix kabinetindən lazımı miqdarda atlas alıb dərslərdən sonra bir neçə dəqiqə məktəbdə qalırlar. Atlası olan məktəblilər evdə işləyirlər. Nümunə üçün aşağıda verilmiş tapşırığın məzmununa diqqət yetirək: 1. 1860-cı ildə ABŞ-ın iqtisadi xəritəsinin təhlilinə aid məsələ. Xəritə əsasında hansı ştatlarda – quldarlıqdan azad ştatlarda dəmir yolları və kanalların daha çox sıx şəbəkəsi cəmləşdiyini, kimin arxa cəbhəsinin (1800-1860-cı illərdəki ən mühüm üsyanları nəzərə alaraq) daha zəif oldu-

ğunu müəyyən etməli, nəticə çıxartmalı; başlanmış vətəndaş müharibəsində iqtisadi və siyasi üstünlüklər kimin tərəfində idi? Bu məsələni vətəndaş müharibəsinin başlanması və gedişi haqqında nağıla həsr edilmiş dərslin əvvəlində vermək daha yaxşıdır. “Əlbəttə, Şimal və Cənub qüvvələrini müəllim özü də xarakterizə edə bilər, lakin xəritəni təhlil etmək yolu ilə şagirdlər tərəfindən müstəqil olaraq çıxarılan nəticələr onlar üçün olduqca inandırıcıdır, hafizələrində uzun müddət möhkəmlənir və sonrakı materialın dərslərdə mənimsənilməsinə xeyli asanlaşdırır”.

Problemin aktuallığı tarix dərslərində xəritələrdən istifadə probleminin işləmə səviyyəsinin öyrənilməsi nəticəsində müəyyən etdik ki, həmin məsələ tarixin tədrisi metodikası sahəsində tədqiq edilməyib. Bu sahədəki boşluğun doldurulması tarix dərslərinin keyfiyyətini yüksəldər.

Problemin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələrdən magistrantlar, tarixin tədrisi metodikası ilə məşğul olan mütəxəssislər istifadə edə biləcəklər. Məqalə tarixin tədrisi metodikası elminin məzmununu daha da zənginləşdirəcək.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun məzmunundan ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə biləcəklər.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan tarixinin və ümumi tarixin tədrisində xəritələrdən istifadə təlimin keyfiyyətini yüksəldir, şüurlu mənimsəməyə motiv yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal interaktiv təlim metodikası. Bakı 2011.
2. Paşayev N. Tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1972.
3. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в V-VI классах. М., 1970.

E-mail: reqsaneqasimovayz@gmail.com

Rəyçi: ped.ü.elm.dok. İ.H. Cəbrayilov

Redaksiyaya daxil olub: 11.11.2018.